

Etimoloji təhlil linqvistik təhlilin növlərindən biri kimi

Akif MƏMMƏDOV

respublika xüsusi internat-məktəbinin müəllimi

Metodika elminin son inkişaf dövründə etimoloji təhlilə maraq xeyli artmış, ayrı-ayrı əsərlərdə onun əhəmiyyəti dönə-dönə qeyd edilmişdir. Lakin hələ də «etimoloji təhlil» anlayışı tam dəqiqləşdirilməmiş, onu başqa təhlil növlərindən ayıran sərhəd qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Bununla əlaqədar dolaşlıqlara təkcə məktəb dərslərinə deyil, elmi əsərlərdə də tez-tez rast gəlmək olur. Bəzi faktlara müraciət edək.

Prof. M. Hüseynzadə «Müasir Azərbaycan dili» («Maarif», 1973) kitabında *bıcaq, bıçqı* və *sorğu* (səh. 27) sözlərini müasir dil baxımından feldən düzəlmiş isim hesab edir. Halbuki nə birinci iki sözdə kök hesab edilən «**biç**», nə də sonrakı sözdəki «**sor**» hissəsi müasir dilimizdə müstəqil söz kimi işlənir. «**Biç**» əslində biçmək felindən əmələ gəlmiş, sonrakı prosesdə həm fonetik (biç-bıç), həm də semantik (**biç** həm də kəsmək mənasında işlənmişdir) dəyişikliyə uğramışdır. Kitabda düzəltmə felin hansı nitq hissələrindən əmələ gəlməsinə aid belə bölgülər verilir: «Əvvəlki mənasını itirmiş söz köklərindən... *-la, -lə* şəkilçisi və *-aş, -əş* şəkilçisi ilə əmələ gələn fellər». Birinciyə uyğun olaraq **qamarla, toparla**, ikinciyə isə *savaş, toqqaş, uzlaş, öcəş, gərnəş, daraş* sözləri misal verilir. Qızarmaq feli isə **-ar** şəkilçisi vasitəsilə sifətdən düzələn fel hesab edilir (səh. 155). Özlüyündə aydındır ki, əgər kök öz mənasını itirmişsə, ondan əmələ gələn sözü müasir dil baxımından düzəltmə hesab etmək olmaz.

Azərbaycan EA-nın 1980-cı ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» (II cild) kitabında haqlı olaraq göstərilir: «Bəzi alimlər düzəltmə köklərdən bəhs edərkən onların təkcə müasir vəziyyətini deyil, tarixini də əsas tuturlar. Odur ki, *ağla, saxla, dinlə, güləş, qırış, ayır* kimi sözləri düzəltmə hesab edirlər. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, düzəltmə əsasında müstəqil söz şəklində olap canlı kök müasir dildə yaşayan və məlum fel düzəldən şəkilçi olur» (səh. 29). Lakin kitabda

qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərdən bəhs edilərkən göstərilir ki, bunlar «... sözdə ayrılan, lakin hal-hazırda yeni söz yaratmayan» (səh. 209) şəkilçilərdır. Misal olaraq **qavramaq, qarmalamaq** sözlərindəki **-ra** və **-mala** şəkilçiləri göstərilir. Bu şəkilçilər «Müasir dil cəhətdən sözdüzəldici ünsürlər» cərgəsində verilir, lakin etiraf edilir ki, «...hazırda bunlar vasitəsilə yeni söz yaradılmır» (səh.209). Ziddiyyət göz qabağındadır.

Təbiidir ki, elmi əsərlərdə yol verilən bu cür səhvlər orta məktəb dərsləklərinə də təsir edir. IV sinfin «Azərbaycan dili» dərsliyində (Ə.Əfəndizadə, R. Əsədov 275 Nəli çalışmada tələb olunur ki, şagirdlər verilmiş sxemlər əsasında nə cür və nə kimi sözlər düzəldiyini izah etsinlər. Sxemdəki sözlərdən biri də «yoxuş»dur. Məgər bu sözü düzəltmə söz hesab etmək olarmı? Axı həmin söz yox sözü ilə eyni köklü ola bilmir.

Həmin çalışmadakı **alma** isminin **al** kökündən yarandığını da şagird müasir dil baxımından qətiyyənlə müəyyənləşdirə bilməz. Çünki **-ma**, şəkilçisi şagirdin başa düşdüyu mənada (hərəkət mənasında) yeni mənə əmələ gətirmir. Həm **yoxuş** sözü, həm də **alma** sözü ancaq etimoloji baxımdan «**yox**» və «**al**» köklərindən yaranmışdır.

Bu və bu kimi başqa uyğunsuzluqlar, hər şeydən əvvəl, söz yaradıcılığına görə təhlillə etimoloji təhlilin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir. Əslində bunlardan biri qurtaran yerdə digəri başlanır. Daha doğrusu, etimoloji təhlil qurtaran yerdə söz yaradıcılığına görə təhlil başlanır. Etimoloji təhlil sözün keçib gəldiyi tarixi inkişaf yoludur. Söz yaradıcılığına görə təhlil isə sözün bu günüdür. Demək, söz bugünkü baxımdan morfemlərinə ayrılırsa, bu, söz yaradıcılığına görə təhlildir. Yox, əgər sözü morfemlərnə ayırmaq üçün onun keçmişinə səfər etmək lazım gəlsə, bu, etimoloji təhlildir. «Sözü tərkibinə görə təhlil etmək onu müasir baxımdan mənəli hissələrinə, yəni morfemlərinə ayırmaq deməkdir... Əgər sözün morfem tərkibinə tarixi baxımdan uzaq keçmişə aid yanaşılırsa, bu, etimoloji təhlilə aparıb çıxarır» («Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi», I his-sə, 1977-ci il, səh. 208). Bəs söz nə vaxt müasir baxımdan tərkib hissələrinə ayrılmaz? Aydınır ki, tərəflər (morfemlər) mütəhərrikliliyini

itirdikdə, daşlaşdıqda, kök və ya şəkilçi müstəqil olaraq söz yaradıcılığında iştirak etmədikdə. Tutaq ki, açar sözünü tərkib hissələrinə ayırmaq lazımdır. Sözün kök hissəsi (aç) müasir dildə də müstəqil şəkildə işlənir və leksik-semantik mənaya malikdir, **-ar** şəkilçisi isə söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

Lakin **kösöv** sözündə belə deyil. Biz burada həmin sözün kökünün «köz» olduğunu iddia etmək üçün onun keçib gəldiyi yola, uğradığı fonetik, semantik və s. dəyişikliklərə nəzər salmalıyıq. Çünki müasir dilimizdə «kös» sözü işlənir. Əslində o, «köz» sözündən **z-s** səslərinin əvəzlənməsi ilə əmələ gəlmişdir; **-öv** şəkilçisi isə, indi dilimizdə qeyri-məhsuldar olsa da, bir neçə sözdə izini saxlayır. Sözü morfemlərinə ayırarkən şəkilçinin müasir dildəki vəziyyəti sözün etimologiyasına görə və ya tərkibinə görə təhlil edildiyini ayırd etməkdə o qədər də əsaslı rol oyna-mır. Başqa sözlə, belə fəkiləş-mək düz deyil ki, əkər şəkilçi müasir dildə məhsuldardır, onun iştirakı ilə əmələ gələn hər bir sözü müasir dil baxımından tərkib hissələrinə ayıra bilərik. Burada bir neçə hal diqqəti cəlb edir:

1) Ola bilsin ki, şəkilçi müasir dildə məhsuldardır. Lakin onun artırıldığı kök müəyyən leksik-semantik, fonetik dəyişikliyə uğramış, müasir dildə həmin formada, ya da, ümumiyyətlə, işləkliyini saxlamamışdır. Məsələn, məlumdur ki, **-laq** şəkilçisi müasir dildə məhsuldar şəkilçidir. Ancaq **qulaq** sözündə «**qu**» hissəsi vaxtilə səs mənasında işlənsə də, indi işləklidən qalmış, yalnız bəzi söz və ifadələrdə izini saxlamışdır («qu deyəndə qulaq tutulur»).

2) Şəkilçi qeyri-məhsuldardır», kök isə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır (yuxarıda qeyd etdiyimiz **kösəv** sözündəki kimi).

3) Həm kök, həm də şəkilçi müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, **yuxu** sözündə «**yu**» kökü vaxtilə «keyləşmək» mənasında işlənmiş «uy» felindəndir, **-xu** isə indi də dilimizdə işlək olan **-qu** (**-qı**, **-ki**, **-qu**, **-kü**) şəkilçisinin müəyyən dəyişikliyə uğramış formasıdır.

4) Kök öz leksik-semantik müstəqilliyini bu günə kimi qoruyub saxlamış, şəkilçi isə qeyri-məhsuldardır və ola bilsin ki, təkcə elə bu sözün əmələ gəlməsində iştirak etmişdir («xırdavat» sözündə olduğu kimi).

5) Həm kök, həm də şəkilçi müasir dildə işləkdir, bir-birindən asanlıqla ayrılır;

dildə müstəqil şəkildə işlənə bilir («kəskin» «çalışqan» və s).

Burada əvvəlinci üç bənddəki xüsusiyyəti etimoloji təhlilə, sonrakı bəndlərdəki xüsusiyyəti isə söz yaradıcılığına görə təhlilə şamil etmək lazımdır.

Mürəkkəb sözlərin də tərkibinə görə təhlil edərkən bəzi anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. Məsələn, istər ali və orta məktəb dərsliklərində, istərsə də elmi qrammatikalarda çünki, halbuki, sanki, yainki bağlayıcıları mürəkkəb hesab edilir. Defislə yazılan mürəkkəb sözlərin bir qismi «.. . bir və ya hər iki tərəfi ayrılıqda mənə verməyən mürəkkəb sözlər» adı altında təqdim edilir (dava-dərman, al-yaşıl, qəpik-quruş və s). Özlüyündə aydındır ki, əkər tərəflər mənə vermirsə, onları söz adlandırmaq olmaz. Əslində onların böyük əksəriyyətinin tərəfləri vaxtilə müs-təqil mənəli söz kimi işlənmiş, indi isə bu xüsusiyyəti itirmişdir.

Demək, belə sözlərin mürəkkəb hesab edilməsi ancaq tarixi (etimoloji) baxımdan düzgündür. Müasir dildə isə opları mürəkkəb hesab etmək mümkün deyil.

Bura qədər etimoloji təhlillə söz yaradıcılığına görə təhlil arasındakı fərqi nəzərdən keçirməyə çalışdıq. Demək, linqvistik təhlillə etimoloji təhlil arasındakı fərqi müəyyənləşdirən əsas meyar sözə tarixi və ya müasir aspektdən yanaşmaqdadır.

Etimoloji təhlili linqvistik təhlilin başqa növlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, etimoloji təhlil prosesində çox vaxt başqa dillərə, dialektlərə, qədim ədəbi nümunələrə müraciət etməli oluruq. Bu isə fikri əsaslandırmaq, şagirdləri deyilən fikrə inandırmaq və s. üçün ən yaxşı vasitədir. Bir misal. Əgər müəllim sorğu sözünün vaxtilə dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmiş «sor» felindən yarandığını deyib, fikrini əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət etməsə, izahat quru, qeyri-inandırıcı təsir bağışlayar. Lakin şagirdlərə yaxşı tanış olan

Füzuli rindü şeydadır,

həmişə xəlqə rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu

sevdadan usanmazmı?

misraları ilə bitən qəzəлиндə bu sözün müstəqil şəkildə «soruşmaq» mənasında işləndiyini, soruş(maq), soraq sözünün, də bu kökdən yarandığını dedikdə fikir əsaslandırılmış olur.

Linqvistik təhlilin başqa növlərində biz sözün bu gününü əsas götürür, onun keçmişi ilə maraqlanmırıq. Lakin etimoloji təhlil prosesində sözün mənşəyi hansı mövqedən izlənirsə-izlənsin, mütləq müasir vəziyyəti ilə tutuşdurulur. Elə buna görə də etimoloji təhlil prosesində tez-tez «vaxtilə bu cür olmuş, indi isə belədir» ifadəsini işlətməli oluruq.

Alınma sözlərin təhlili prosesində «müasir vəziyyət» anlayışına bir qədər başqa şəkildə yanaşmaq lazım gədir. Burada keçmə sözün bizim dildəki müasir vəziyyəti, habelə funksiyası əsas götürülməlidir. Məsələn, ***zəhmətkeş*** sözünün düzəltmə hesab edilməsi, zəhmət (kök), -keş (şəkilçi) formasında morfemlərinə ayrılması onun tərkibinə görə təhlildir. Etimologiyasına əsaslanaraq, bu sözü mürəkkəb hesab etməliyik. Çünki alındığı dildə ikinci morfem çəkmək mənasında işlənən müstəqil sözdür. Göründüyü kimi, hər iki halda sözün müasir vəziyyəti götürülür; birp bizim dildə, o biri isə alındığı dildəki müasir vəziyyəti. Belə bir sual qarşıya çıxma bilər: ***zəhmətkeş, cəfakeş*** və s. sözlər də alındığı dildə iki sözün birləşməsindən yaranıb, **telefon, maqnitofon, patefon** sözləri də; bəs niyə birincilər bizim dildə düzəltmə, ikincilər isə sadə hesab edilir? Burada, əvvəla, komponentlərin bizim dildə oynadığı funksiyaya fikir vermək lazımdır. **-keş** bizim dildə şəkilçi funksiyası daşıyır, söz yaradıcılığında iştirak edir. Hətta dilimizin öz sözlərinə qoşularaq yeni söz yaradır (dabankeş). İkincisi, onun artırıldığı birinci tərəflər dilimizdə müstəqil mənalı söz kimi də işlənir (zəhmət, cəfa və s.). Elə bu səbəbə görədir ki, etimologiyasına görə **-keş** komponenti ilə düzələn düdkeş («düd»fars dilində tüstü deməkdir) sözünü düzəltmə hesab etmək olmaz (telefon, maqnitofon, patefon sözləri də bu qa-bildəndir). Etimoloji əsasına görə fars-ərəb və Avropa mənşəli olub -at, -izm, -ist, -ik və s. şəkilçiləri ilə düzələn bütün sözləri bizim dildə ucdantutma düzəltmə hesab etmək, fikrimizcə, düzgün deyil. Onların bir qrupu dilimizdə morfemlərinə sərbəst şəkildə ayrılır (məlumat, təbliğ-at və s). Lakin yalnız etimologiyasına görə həmin şəkilçilərlə

düzələn *sədaqət, şücaət, müraciət, kommunizm, mexanizm, gimnazist, botanik, fizik, mexanik* sözlərindən əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri ayırısaq, yerdə qalan hissəni heç bir vəchlə kök adlandırma bilmərik. Çox təəssüf ki, fərqi varılmadan belə sözlər də çox vaxt düzəltmə söz kimi verilir.

Bəzən sözün quruluşca növü həm etimoloji təhlil, həm də söz yaradıcılığına görə təhlil baxımından uyğun gəlir. Məsələn, *Dağıstan, qəbiristan* və s. sözlər həm etimologiyasına görə, həm də bizim dilimizdəki vəziyyətinə görə düzəltmədir. Lakin onları komponentlərinə ayırmaq tərkibinə görə, tutaq ki, - stan şəkilçisinin milli mənsubluğunu izah etmək isə etimoloji təhlildir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, linqvistik təhlil sistemində etimoloji təhlilin xüsusi yeri vardır. Linqvistik təhlilin digər növlərindən onu fərqləndirmək mühüm elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1983, 2